

Dijksma's laatste tjasker?

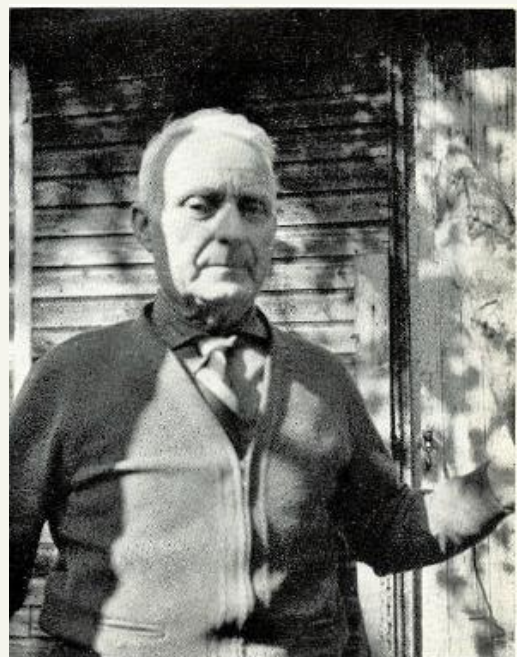
BenM 1965-2

"Ik was erg blij met die opdracht, om na zo'n kleine dertig jaar weer een tjasker te mogen bouwen", zegt de 70 jarige Roelof W. Dijksma uit Giethoorn-Noord. Als laatste tjaskerbouwer van ons land kreeg hij in 1962 van de redactieleden van het jubilerende Overijsselse maandblad "De Mars" het verzoek nog eenmaal een exemplaar te bouwen. "En ik had het nog niet verleerd, hoewel ik m'n laatste tjasker in het midden van de dertiger jaren in het Friese dorp Steggerda geplaatst heb. Maten, verhoudingen en cijfers zaten allemaal nog in het hoofd, en de ervaring nog in mijn handen".

En het is een prachtige tjasker geworden. Op 28 mei 1963 is het watermolentje in werking gesteld in het natuurreservaat "De Weerribben", een uitgestrekt moeras-en rietgebied in de Kop van Overijssel, grotendeels gelegen in de gemeente Oldemarkt, aan de zgn. Hogeweg, vlak bij het gehucht Kalenberg. De tjasker is aan Staatsbosbeheer, onder wiens hoede het natuurreservaat valt, overgedragen. De taak van het molentje is water uit een vaart omhoog te malen naar enkele percelen in het natuurreservaat, die aangewezen zijn voor aanplant en cultuur van riet. Want riet groeit het best, als het "de voeten in het water heeft".

"Toen ik twaalf jaar oud was ging ik bij mijn vader in de leer", vertelt de heer Dijksma. "En die had het molenbouwen ook weer van zijn vader geleerd. Drie jaar daarna, ik was toen vijftien, overleed m'n vader en ik moest zelfstandig het bedrijf voortzetten". In de periode van 1910 tot ongeveer 1935, toen hij z'n vóórlaatste tjasker afleverde in Steggerda, heeft de Gieterse molenbouwer Dijksma in zijn werkplaats tussen de 400 en 500 tjaskers gebouwd, allemaal met de hand zonder gebruik te maken van mechanische werktuigen. Bovendien vervaardigde hij een groot aantal tonmolens voor handaandrijving.

"In de oorlog, in 1942/'43, maakte ik een aantal tonmolens voor de Nederlandse Heide Mij, die voor bemalingsdoeleinden gebruikt moesten worden, wegens benzineschaarste.

1. De 70-jarige R. W. Dijksma, uit Giethoorn-noord.

Ik had toen zelf een vijftiental hand-tonmolens in de verhuur, voor boeren, die hun land wilden bemalen. Later heb ik die verkocht".

De tjaskers werden hoofdzakelijk geleverd naar Friesland, West-Groningen, Drenthe en de Kop van Overijssel, waar heel veel boeren er hun laagst gelegen weilanden - meestal 3 à 4 ha. groot - mee bemaalden. De kosten van een tjasker van gemiddelde grootte (met een wiekenvlucht van 5 à 6 meter) lag rond de 300 gulden.

De heer Dijkstra bouwde tjaskers voor klanten onder meer in Appelscha, Mildam, Workum, Haulerwijk, in Katlijk, St. Nicolaasga en Delfstrahuizen, Oosterzee, Nijeholtpa en Luinjeberd, en voor het bemalen van een kleine ijsbaan in het in Noord-

2.

Zij-aanzicht van de paaltjasker te Kalenberg (0v.).

Friesland gelegen plaatsje Holwerd. Ook voor diverse aannemers in Heerenveen en Sneek. Hij adverteerde in "De Boerderij" en zijn tjaskers gingen naar Goor, Zelhem, Hattem, Veenendaal en zelfs naar de Brabantse dorpen Bakel en Deurne.

De onderdelen van de molentjes werden in zijn werkplaats gemaakt, op het eigen erf in elkaar gezet en dan uiteengenomen voor verzending. Meestal werden de onderdelen met paard-en-wagen naar Station Heerenveen gebracht, en vandaar per spoor naar de woonplaats van de opdrachtgever. Vervoer naar de opbouwplaats geschiedde door de koper. Op aanwijzingen van de heer Dijkstra werd de tjasker geplaatst; de sloten werden gegraven door de boer en zijn arbeiders. "Meestal maakte ikzelf de eerste sleuf voor het juiste profiel van de ringsloot. Door met behulp van

een touw op de juiste afstanden cirkels af te palen, rondom de in het middelpunt staande tjaskerpaal, kon ik de vorm van de ringsloot en afvoergoot aangeven".

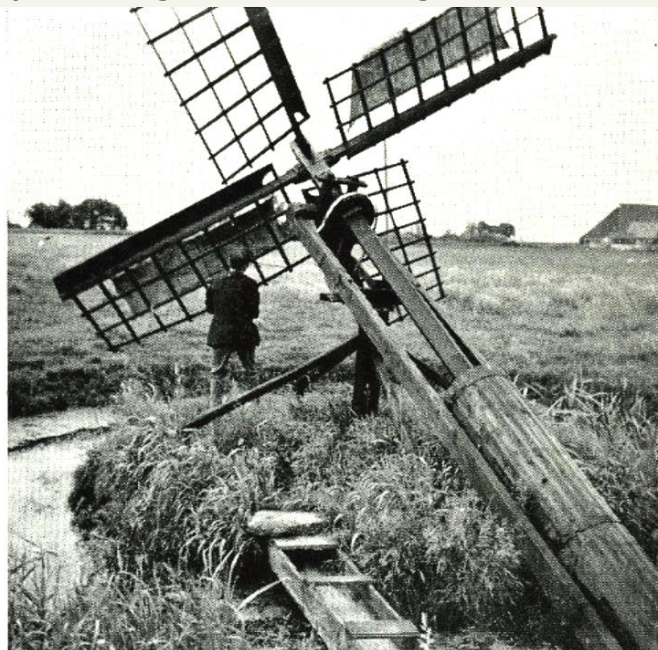

3.

Tjasker te Kalenberg (Ov.) met ringsloot en afvoergoot.

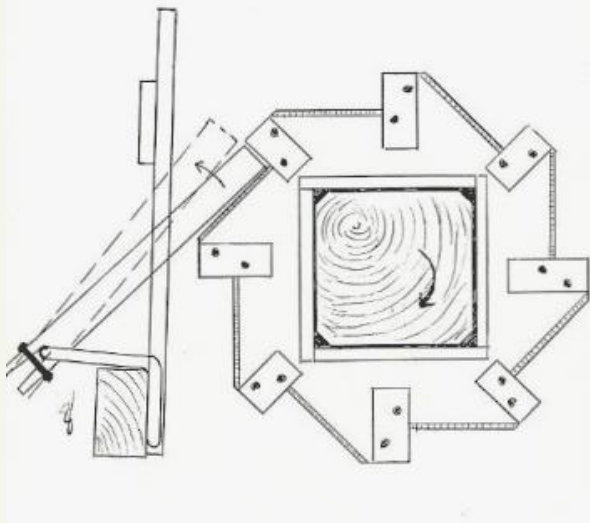
4. De werkende tonmolen van de tjasker te Kalenberg (Ov.)

5. Vijzellon, ringsloot en afvoergoot van tjasker in Het Heidenschap (Fr.).

Heel veel tjaskers werden aan veenbazen (o.a. in de Drentse plaatsen Rolde en Grollo) geleverd voor het uitmalen van water uit de veendobben tijdens de ontginning. Het waren tjaskers of tonmolens met een aslengte van soms wel 10 meter, en tonlengte van 4,50 meter, die het water tot 2 meter omhoog konden malen.

Het type tjasker dat molenmaker Dijkstra bouwt, is een zgn. paaltjasker. De molen heeft namelijk zijn draaipunt, halverwege de molenas, op een verticaal staande, geschoorde paal. De ton kan uit de ringsloot opgetild en omgezwenkt worden naar een ander punt van de sloot, zódanig, dat de wieken in de juiste windrichting staan. Het opgemalen water komt in een kleinere ringvormige goot terecht en wordt over de ringsloot heen afgevoerd. De tjasker (ook wel jasker - en heel vroeger diasker - genoemd) is, vergeleken met andere molentypen, van een heel simpele constructie. De ene draaiende molenas staat onder een hoek van 25° à 30° met de horizon schuin omhoog en rust in een houten raam. Rond de onderzijde van de as bevindt zich de tonmolen. In die tonmolen zitten twee of drie schroefvormige houten schoepengangen.

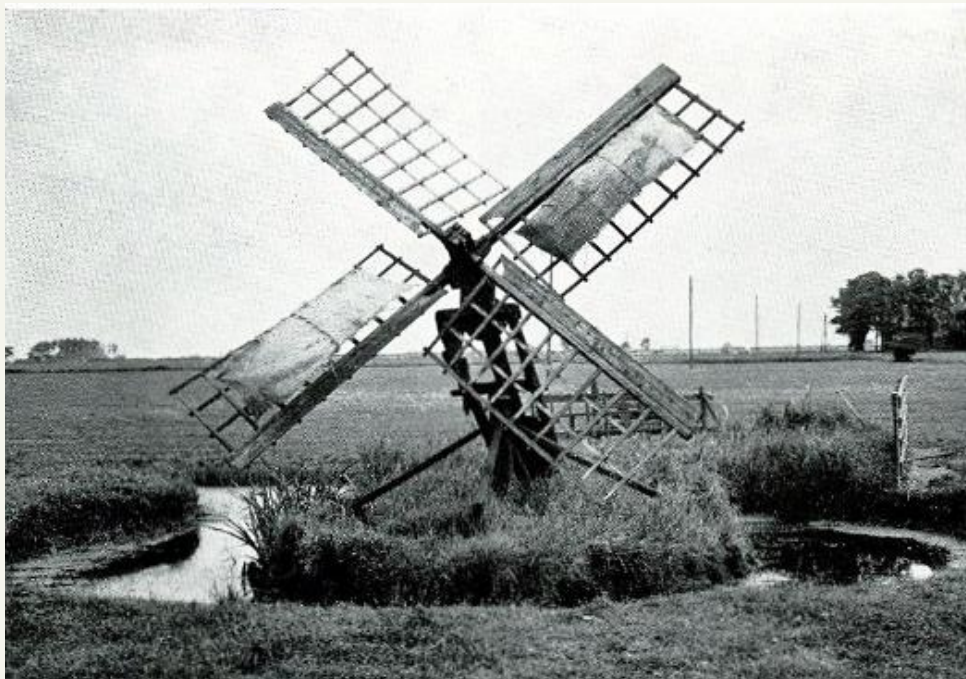

6. Constructie van de "pal".

7.
"Pal"
op
de

tjasker te Kalenberg (0v.).

8. De tjasker van Joh. Noordenbos in Het Heidenschap (Fr.).

Door rondwenteling van deze tonmolen, waarvan het ondereind in het op te malen water steekt, wordt het water opgeschroefd, opgevijzeld.

Door het bovineind van de molenas zijn twee roeden gestoken, voorzien van wieken die belegd kunnen worden met houten borden of molenzeilen. Veel boeren gebruikten wel aan elkaar genaaide jute zakken als zeilen ! Halverwege de molenas heeft de molenbouwer Dijkma een voorziening aangebracht, de zgn. pal, die voorkomt dat de molen "terug kan lopen". Zou de wind bijvoorbeeld draaien naar de tegenovergestelde richting, zonder dat de boer het molentje "kruit" (d.i. in de juiste windrichting draait, dan zou de wind tegen de achterzijde van de wieken blazen en deze tegengesteld doen draaien. De pal verhindert dit.

Tussen askop en pal is de vang (of rem) bevestigd: een ronde houten schijf, waaromheen een halfronde klos geklemd kan worden.

Het materiaal dat de heer Dijkma gebruikt, is meestal grenen of Oregon Pine. Moest hij een "goedkope" tjasker maken, dan paste hij wel vurenhout toe. De vervaardiging van een nieuwe tjasker vergde ongeveer drie weken. De gehele molen is demontabel en de boer kon hem dus tegen de winter in enkele uren uit elkaar nemen en de onderdelen in z'n schuur opbergen tot het volgend voorjaar. In de winter was het vee toch niet in de wei maar op stal. De tjaskers van Dijkma gingen gemiddeld 25 jaar mee. De grootte van het molentje hing af van de prestaties, die de boer of veenbaas ervan verlangde. Kleinere tjaskers hadden een wiekenvlucht van 4 tot 5 meter, grote tjaskers tot 7 meter. Voor een asdikte van 15 cm. waren in de tonmolen twee "gangen" nodig, dit zijn twee complete draaiingen in elkaar. Grote tjaskers of handmolens, dus met een grotere asdikte, hadden drie "gangen". Het weinige aan een tjasker benodigde ijzer- en smeedwerk maakte de dorpsmid voor de heer Dijkma. Het waren o.a. de banden van de tonmolen, het beslag van de pal en de schenen in de askop.

In het begin van de twintiger jaren ontwierp en bouwde de heer Dijkma een nieuw model molentje, van hout, naar voorbeeld van de toen veel door de boeren gekochte ijzeren windmolentjes. Deze molentjes waren voorzien van een centrifugaalpomp, net als de elders veel voorkomende "aanbrengertjes". De hoog op de poten staande molentjes hadden een grote, eventueel wegklapbare staart - bij stormweer werd de molen automatisch uit de wind gedraaid.

"Ik heb een paar van die molens gebouwd volgens dat nieuwe model en o.a. geleverd aan een klant in het dorp Hoogland onder Amersfoort. Dat was in 1925. Ook verkocht ik er een aan de Fa. van der Grinten in Venlo. Maar omdat ik het vele smidswerk dat bij dit molentje toch nog nodig was aan de smid moest uitbesteden of

zelf duur inkopen, kon ik met die ijzeren molens niet concurreren", vertelt de heer Dijkma.

Behalve de in 1963 door hem gemaakte tjasker bij Kalenberg bestaat er nog een paaltjasker in ons land. Dat is de bij veel molenliefhebbers bekende tjasker van de heer Joh. Noordenbos aan de Heidenskipsterdijk in het buurtschap Het Heidenschap onder Workum. "Die heb ik in 1915 gebouwd", zegt de heer Dijkma. "Op de fiets ben ik van Giethoorn naar Workum gereden om met Noordenbos zaken te doen. Dat lukte. Ik heb hier nog een briefkaart uit 1915, waarop de heer Noordenbos mij opdracht geeft om een tjasker te leveren, voor de prijs van f 97,50".

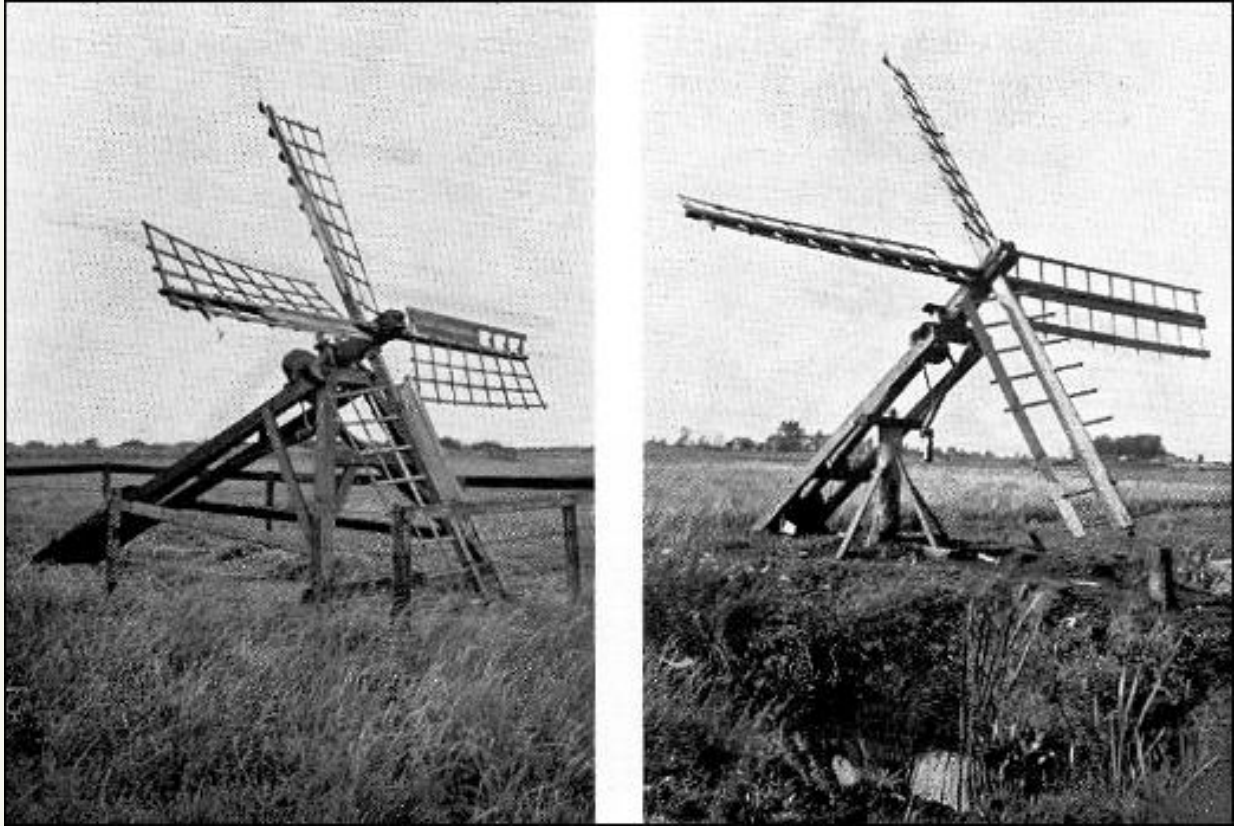
Het is een paaltjasker met een vlucht van ca. 6 meter, die nog steeds de waterstand regelt van een stuk land van ongeveer 3 ha. Dit stuk ligt té laag voor een groter poldergemaal dat de overige landerijen bemaalt. De vader van de tegenwoordige eigenaar van het molentje heeft de tjasker indertijd gekocht als vervanging van een spinnekopmolen. Een groot aantal tjaskers en spinnekopmolens was toen in Het Heidenschap in gebruik; bijna iedere boer had er z'n eigen molentje. Deze tjasker is verscheidene malen gerestaureerd, o.a. in de oorlogsjaren en in 1959. In de zomer van 1965 kreeg hij een nieuwe as en roede.

9. Zij-aanzicht van de paaltjasker in Het Heidenschap (Fr.).

Behalve de twee genoemde tjaskers te Kalenberg en Het Heidenschap, zijn er nog twee in Nederland te vinden, nl. te Rijperkerk in Friesland en te Arnhem, in het Nederlands Openluchtmuseum. Deze beide behoren tot het type "bok"-tjasker. Op een samenstel van palen, ribben en schoren, de zgn. bok, is het raam bevestigd, waarin de molenas rust, ook weer onder een hoek van 25° à 30° met de horizon. Het draai- en steunpunt bij dit soort

tjaskers ligt aan het ondereind van het raam, in het op te malen water. De bok kan gekruid worden op een ringvormig houten "kruipad", door de molen eenvoudigweg in de juiste richting te duwen. Om het kruien te vergemakkelijken rust de bok aan de voorzijde vaak op houten rollen. Het opgemalen water wordt in een hoger liggende cirkelvormige houten goot afgevoerd. Om de molenas zit een ronde vang (rem).

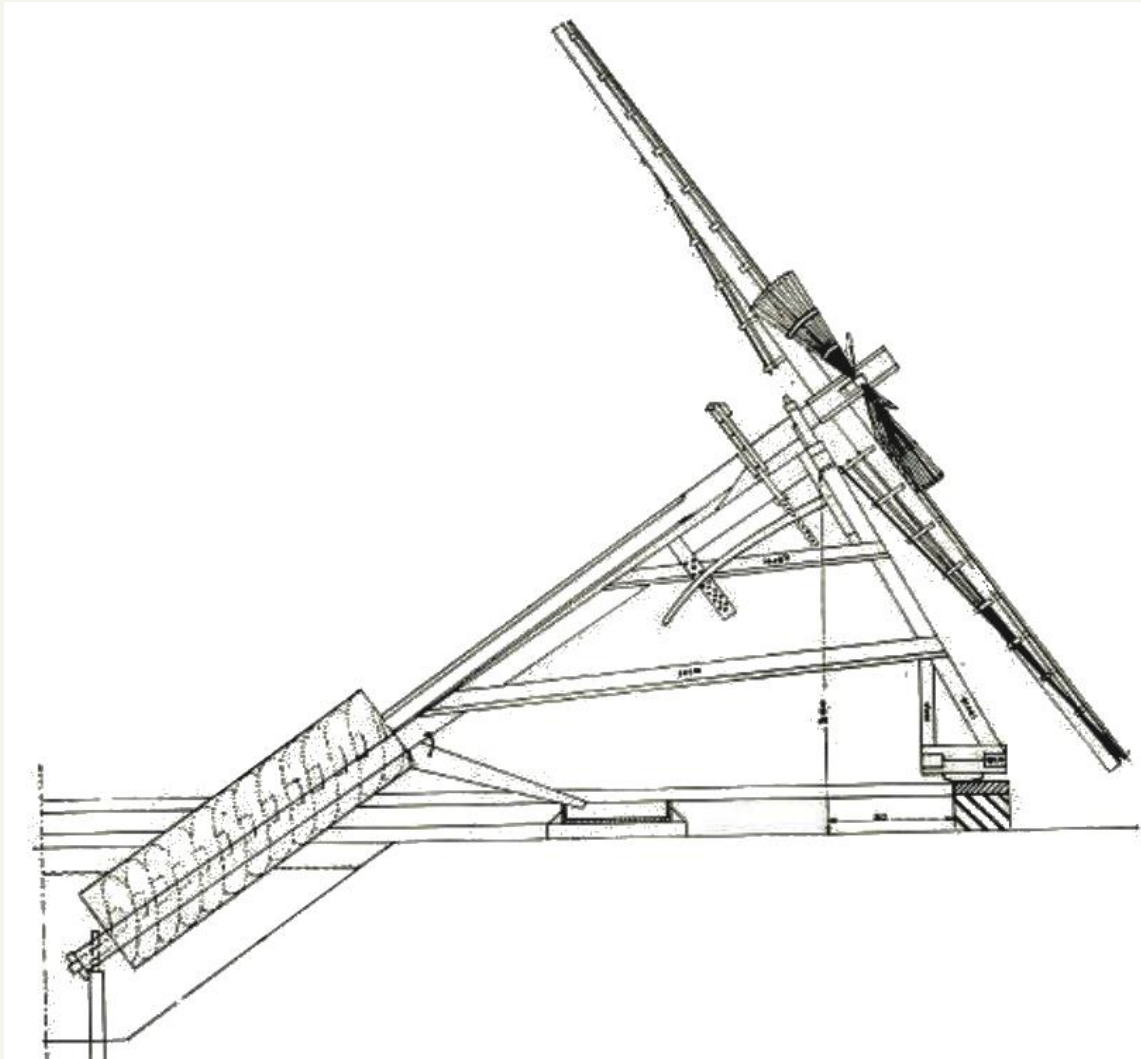
10. De uit Blessum naar Rijperkerk (Fr.) overgebrachte tjasker.

11. Paaltjasker ie Veenendaal (U.), algebroken in 1924.

De boktjasker te Rijperkerk, gelegen op het terrein van de proefboerderij van de Friese Maatschappij van Landbouw bij de Grote Wielen, langs de grote weg van Leeuwarden naar Groningen, is afkomstig uit Blessum, gemeente Dantumadeel (Fr.). Eigenaar van dit molentje was de veehouder R. Mulder. De tjasker bemaalde 4 bunder grond. Hij stond op een allerongelukkigste plaats, een heel eind van de boerderij af het land in, even ten zuiden van de spoordijk Leeuwarden-Harlingen. De bediening van het zo veraf gelegen molentje was voor de heer Mulder een voortdurende zorg. In een plotseling opkomende storm, in augustus 1954, brak de schroefas en verspeelde de tjasker zijn wieken. De heer Mulder verving de tjasker direct door een windmotor. De betonnen ring, die als kruipad van de boktjasker gediend had bleef als herinnering achter.

De Friese Maatschappij van Landbouw gaf aan de molenmakersfirma A. de Roos te Leeuwarden opdracht om de

restanten van de molen over te brengen naar het terrein van de proefboerderij te Rijperkerk, gemeente Tietjerksteradeel (Fr.). De Lekkumer timmerman Posthuma Linthorst klaarde dit karwei in november 1954. De tjasker werd (gerestaureerd) opgesteld, jammer genoeg zonder een "molepôlle" (d.i. het samenstel van aan- en afvoersloten). Hij staat nu letterlijk en figuurlijk "op het droge", naast een in 1949 van de Hemrikspolder achter Huizum (Fr.) overgebrachte spinnekopmolen met scheprad.

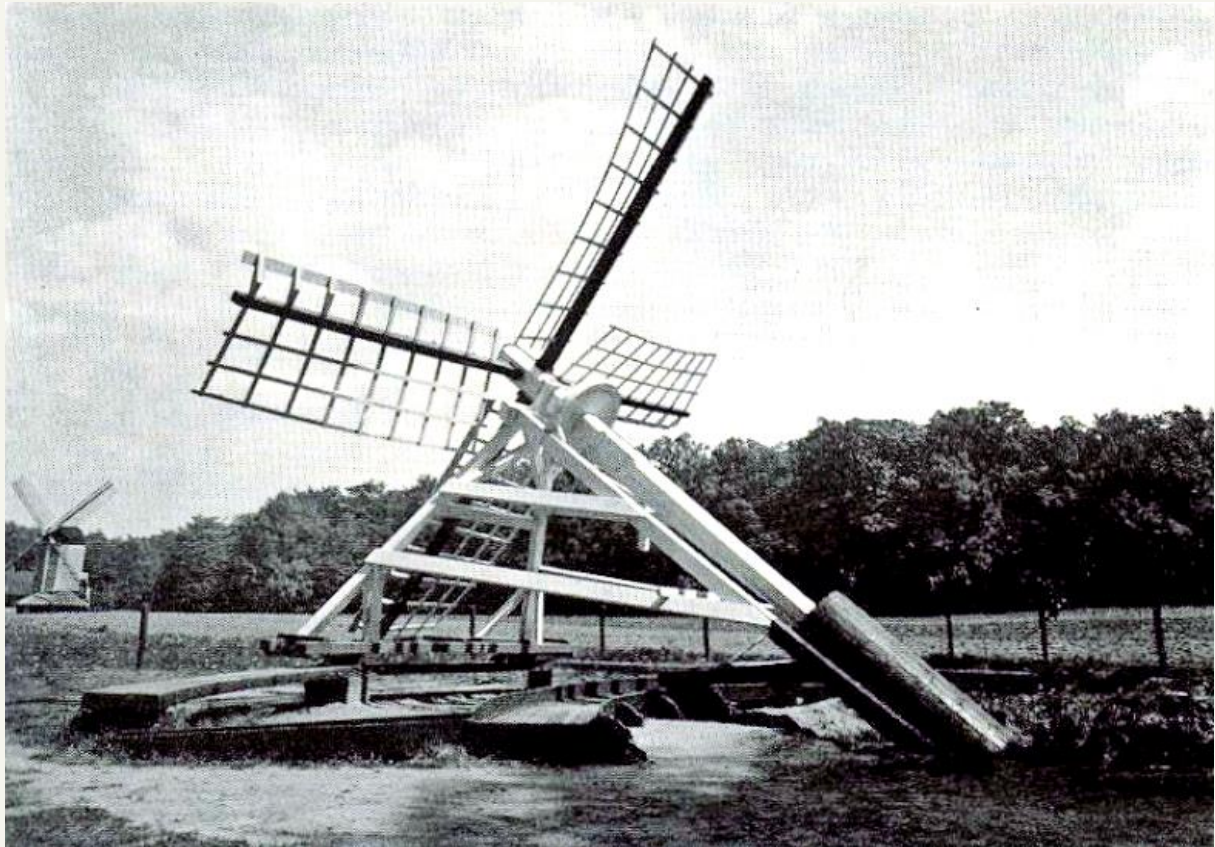

12. *Opmeting van de tjasker uit Wouterswoude (Fr.), schaal 1:90.*

De vierde en laatste tjasker die ons land rijk (of beter gezegd: arm) is, bevindt zich sinds 1929 op het terrein van het Nederlands Openluchtmuseum. Het is een boktjasker, die tot 1927 in de zomermaanden een oppervlak van plm. 10 hectare ontgonnen rietland droog hield, in het Friese dorp Wouterswoude, gemeente Dantumadeel. In het najaar werd het molentje buiten werking gesteld en werden de borden, die als zeilen dienst deden, opgeborgen. In het voorjaar, als de polderdijkjes zich weer boven water vertoonden, ging de boktjasker weer aan het werk. Toen de molen, na ruim een halve eeuw goed gewerkt te hebben, door het opnemen van het rietland in een groot waterschap overbodig werd, stelde de eigenaar, de heer H. P. Smids te Hardegarijp hem in 1928

ter beschikking van het museum. De heer M. W. Vieweg, directeur van het Fries Museum in Leeuwarden, verleende hierbij zijn bemiddeling. De tjasker onderging herstellingen in 1950 en 1951; in 1953 in die mate, dat van een algehele reconstructie sprake was.

Dat waren ze dan, de laatst overgeblevenen van een heel leger van simpele watermolentjes, gelijkend op opstijgende vliegtuigjes, die vroeger grote delen van het landschap in Friesland, Groningen, Drenthe en de Kop van Overijssel met hun zwaaiende wieken en wentelende tonmolens verlevendigden.

13. Boktjasker uit Wouterswoude (Fr.), nu in het Nederlands Openluchtmuseum.

"Ik zou er graag nog weer eens een bouwen", vertelt tjaskerbouwer Dijkstra uit Giethoorn mij. "Nu kan ik het nog, want ik ben nog goed gezond. Misschien is het iets voor het Openluchtmuseum in Arnhem, daar zou een paaltjasker van mij goed op zijn plaats zijn !".

En dat voorstel is zeker het overdenken waard !

J. M. STIKVOORT

Enkele opmerkingen over de geschiedenis van de tjasker

Als we enkele opmerkingen over de geschiedenis van de tjasker willen maken, moeten we wel teruggaan naar de grote wis- en natuurkundige van de Klassieke Oudheid Archimedes van Syracuse (287-212 v. Chr.). Hij geldt namelijk als de uitvinder van de schroefpomp. De schroefpers was al algemeen bekend, toen hij,

rond 240 v. Chr. hetzelfde principe toepaste voor het omhoog brengen van water. De Archimedische schroef is een schroef zonder einde, die rondgedraaid wordt in een nauw omsluitende cilinder. Deze wordt in een bepaalde helling opgesteld, zodat water er doorheen naar boven wordt gebracht ¹⁾.

Een groot aantal van zulke, met de hand door slaven gedraaide tonmolens werd in een door de Romeinen gebouwde lood- en zilvermijn in Spanje, rond het jaar 200 v. Chr. gebruikt om het water vanuit een diepte van ruim 200 meter omhoog te transporteren. Iedere tonmolen was 5 meter lang en kon het water 11/2 meter omhoog brengen ²⁾.

De handgedreven tonmolens vonden in Nederland ruime toepassing voor bemalingsdoeleinden, evenals door hand- en paardenkracht aangedreven schepraderen. Verbeteringen aan de tonmolens zijn talrijk geweest.

Wanneer voor het eerst de windkracht werd ingeschakeld om de tonmolen te doen wentelen en door wie dit gebeurde, is niet met zekerheid te zeggen. Prof. Forbes laat in zijn boek "Studies in Ancient Technology" een tekening van een watermolen zien, waarvan asstand en wieken op die van een tjasker gelijken. Het opvoerwerktuig is echter geen tonmolen, maar een scheprad. Als onderschrift vermeldt hij, zonder bronvermelding, dat "de tjasker, een typisch Nederlandse watermolen, in 1589 uitgevonden is door Cornelis Dircksz. Muys" ³⁾. Wie was deze Cornelis Dircksz. Muys ?

Zoekend in "Octrooien voor uitvindingen" van G. Doorman ⁴⁾ vonden we enkele octrooien beschreven die op naam van Cornelis Dircksz. Muys staan. Het eerste octrooi is op 9-6-1583 verleend aan "Cornelis Dircksz. (Muys), Stede Timmerman tot Delf: De St(aten) v(an) Holland) gesien hebbende 't project van seecker Instr.(ument) 't welck met snydende Beytels in 't Water ghestelt sal mogen worden, omme de selve eenige voeten hoogh op te werpen". Het tweede octrooi, van 11-10-1589, verleend aan dezelfde betreft een baggermachine "om binnen wateren, Havenen ende Grachten te mogen reynigen ende diepen". Het instrument wordt niet nader omschreven. Uit de teksten van beide octrooien is niets op te maken over de aandrijving; gebeurde dit door de wind, of door hand- of paardekracht ? De beschrijving van het eerste octrooi zou kunnen slaan op een soort tonmolen.

In hetzelfde boek van G. Doorman vinden we het octrooi beschreven dat op 13-11-1598 verleend is aan "dominicus van Melckenbeke, woonende binnen der stede van Middelburgh: Sekeren watermolen, waervan de conste leyt begrepen in een tonne beslegen met yseren banden, lanck omtrent veerthien voeten, . . . met welcken molen hem mogelyck is uuyt een veste, graft ofte andere staende wateren, soo veel waters te malen in een

ure tyts, als andere in vier uren souden mogen doen gelyck allen tselve by experientie met een vreembde industrie gebleken hadde in de vesten van der Stadt van der Tholen . . . attestatie van den Magistraet van der Tholen" ⁵⁾. Maar dit octrooi, waarin ook weer niet over de wijze van aandrijving gesproken wordt, is verleend resp. 15 en 9 jaar ná de eerste en tweede aan Cornelis Dircksz. Muys verleende octrooien.

Verder vermeldt S. J. van der M(olen) in een artikel in de Leeuwarder Courant van 1 november 1952, dat "in Friesland vóór 1598 de tjasker (en dus de tonmolen) al voorkwam. Dr. O. Postma vond namelijk in 1596 reeds een "diasker" vermeld, in 1614 als "diask meulen" voorkomende. Friesland kan dus zijn tonmolen niet van het Westen hebben afgekeken". Jammer genoeg wordt hiervan de bron niet vermeld ⁶⁾. De geschiedenis van de tjasker zelf is, evenals de herkomst van zijn naam, nog een groot raadsel.

J. M. STIKVOORT

- 1) R. J. Forbes, Man the Maker (Leiden 1952).
- 2) Friedr. Klemm, Technik. Eine Geschichte ihrer Probleme (München 1954).
- 3) R. J. Forbes, Studies in Ancient Technology, I1, p. 120 (Leiden 1955).
- 4) G. Doorman, Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e-18e eeuw ('s-Gravenhage 1940), p. 275 v.
- 5) L.c., p. 100.
- 6) Zie ook Van der Molen, Neerlands Volksleven 11:2 (1961), p. 101 v.